

FCR YAYIN LTD.

Genel Yayın No. | General Publication Number: 1674

FCR Sertifika No. | Certificate Number: 46550

ISNI: 0000 0004 4657 1968

ROR ID: ror.org/00zznvq98

Alt Marka | Imprint: Fecr

Yayın No | Publication Number: 1005

Kitap Adı : Fârâbî ve Mâtûrîdî'de Allah-Âlem İlişkisi

Book Title : The Relationship Between God and The Universe in al-Fârâbî and al-Mâtûrîdî

ISBN : 978-625-5576-60-6

DOI : doi.org/10.70458/fcr.9786255576606

Yazar | Author: Mehmet Demir | orcid.org/0009-0001-9946-6323

Kurum | Institution: Milli Eğitim Bakanlığı

ROR ID: ror.org/00jga9g46

Editör | Editor: Fatih Toktaş | orcid.org/0000-0002-3040-1249

Yayın Türü | Publication Type: Kitap | Book - Monograph

Yayın Dili | Language: Türkçe | Turkish

Ebat | Dimensions: 13,5 x 21 cm

Baskı Sayısı | Edition: 1

Sayfa Sayısı | Pages: 266 (xxviii + 238)

Yayın Tarihi | Publication Date: Ekim | October 2025

Yayın Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye

Mizanpaj ve Kapak | Layout and Cover Design: FCR

Baskı ve Cilt | Printing and Binding: NY MATBAACILIK (Sertifika no: 50732)

Konu Kategorisi | Subject Categories

BIC: HRAB - İslami teoloji | Religion: Islam: theology

BISAC: REL063000 - Din / İslam / Teoloji | Religion / Islam / Theology

THEMA: QRAM - İslami teoloji | Islam: theology

LC Classification: BP166.1 - İslam teolojisi – Tanrı ve evren | Islam – God and the universe

DEWEY: 297.21 - İslam teolojisi – Tanrı ve âlem ilişkisi | Islamic theology – God and the world relationship

WoS Category: Philosophy | Felsefe

WoS Citation Topics Meso: 6.1 - Felsefi araştırmalar | Philosophical Inquiry

WoS Citation Topics Micro: 6.1.14 - İslam felsefesi ve teolojisi üzerine çalışmalar | Studies in Islamic Philosophy and Theology

Scopus Subject Areas: 1210 - Din ve Teoloji | Religious Studies

Atıf Bilgisi | Cite as: Demir, Mehmet. *Fârâbî ve Mâtûrîdî'de Allah-Âlem İlişkisi*. FCR Yayın Ltd., 2025.

© All rights reserved | FCR YAYIN LTD.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 06050

Altındağ-Ankara/TÜRKİYE • Tel: +90 (312) 310 08 60

www.fcr.com.tr • fcr@fcr.com.tr

Fârâbî ve Mâturîdî'de Allah-Âlem İlişkisi

Mehmet DEMİR

Ankara 2025

Yazar Hakkında | About the Author

Mehmet DEMİR

1990 yılında Samsun'da doğdu. Lisansını Felsefe alanında, yüksek lisansını Kelâm alanında tamamladı. Milli Eğitim Bakanlığında çalışıyor. Kelâm, felsefe ve edebiyat alanındaki çalışmalarına devam etmektedir.

Yayınlar:

1. *Gölgeler* (Şiir), Cinius Yayınları, İstanbul 2017.
2. *Yakamozlar* (Hikaye-Mehmet Fani adıyla), Mahlas Yayınları, Ankara 2021.
3. “İmam Mâturîdî’de Allah Tasavvuru”. *Akademik Kelâm Yazıları-I*. Editör: Fethi Kerim Kazanç - Zübeyir Üçtaş. Syf,163-194. Fecr Yayınları. Ankara 2023.

Mehmet DEMİR, was born in Samsun in 1990. He completed his undergraduate studies in Philosophy and his master's degree in Kalâm. He works at the Ministry of National Education and continues his research in the fields of Kalâm, philosophy, and literature.

Publications:

1. *Shadows* (Poetry), Cinius Publishing, İstanbul, 2017.
2. *Reflections of Moonlight* (Yakamozlar) (Short Stories – under the name Mehmet Fani), Mahlas Publishing, Ankara, 2021.
3. “The Conception of God in İmam al-Mâturîdî.” *Academic Kalâm Writings – I*. Editors: Fethi Kerim Kazanç - Zübeyir Üçtaş. pp. 163–194. Fecr Publishing, Ankara, 2023.

Kitap Hakkında

Fârâbî ve Mâtûrîdî'de Allah-Âlem İlişkisi

Allah-âlem ilişkisi problemi, İslâm düşüncesinde felsefe ve kelâm geleneğinin üzerinde düşünce ürettiği ve ekoller arasında yoğun tartışmaların yaşanmasına sebebiyet veren temel metafizik problemlerinden birisidir. Bu çalışmada; İslâm felsefesinin kurucu ismi Fârâbî ile kelâm geleneğinde Mâtûrîdiyye mezhebinin kurucu önderi olan İmâm Mâtûrîdî'nin, Allah-âlem ilişkisine yönelik yaklaşımlarını, mensup oldukları felsefe ve kelâm ekolleri bağlamında analiz edilerek, karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymak amaçlanmıştır. Ayrıca tezimizde Fârâbî'nin ve Mâtûrîdî'nin Allah tasavvurlarının âlem anlayışlarına nasıl yansıdığı tespit edilmiştir. Tezin kapsamı iki düşünürün Tanrı ile âlem arasındaki ilişkiye dair düşünceleriyle sınırlandırılmıştır. Araştırmada Allah-âlem ilişkisi meselesi, nitel bir yöntemle, karşılaştırmalı analiz çerçevesinde ele alınmış, her iki düşünürün de bu doğrultuda vardıkları sonuçlara eleştirel bir tutumla yaklaşmıştır. Fârâbî'nin felsefe alanındaki eserleri ve Mâtûrîdî'nin kelâm ve tefsir alanındaki kitapları birincil kaynaklar olarak kullanılmıştır. Tezde konunun kapsamına dahil olan meselelerin daha iyi anlaşılmasına hizmet edebilecek klâsik kaynaklardan istifade edildiği gibi, günümüz literatüründe yazılmış metinlerden de faydalanmış ve dolayısıyla bu metinler ikincil kaynak olarak kullanılmıştır. Bu tez, Fârâbî ve Mâtûrîdî'nin Allah-âlem ilişkisine yönelik düşüncelerini, karşılaştırmalı bir şekilde doğrudan inceleyen ilk çalışma olması hasebiyle literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Yeni Eflâtuncu felsefe geleneğine bağlı bir filozof olarak Fârâbî; sudûr teorisi bağlamında âlemin Tanrı'dan zorunlu olarak taşıdığı/feyzettiğini savunurken, İmâm Mâtûrîdî; hudûs nazariyesi bağlamında âlemin Allah'ın mutlak irade ve kudretiyle yoktan yaratıldığını ileri sürmektedir. Bu bağlamda Mâtûrîdî'nin Tanrı anlayışı; klâsik kelâm geleneğinin zâtı ve sıfatlarıyla âlem üzerinde doğrudan tesir eden, müdebir ve fâil-i muhtâr olarak benimsediği Tanrı tasavvurunu yansıtırken, Fârâbî'nin telakkisi; klâsik Meşşâî felsefenin bir metafizik illet olarak, âlemdeki nedensellik zincirinin ezeli kaynağı ve zorunlu ilk sebebi olarak kabul ettiği mûcib bi'z-zât bir Tanrı düşüncesini ifade etmektedir.

Fârâbî, Tanrı-âlem ilişkisine dair yaklaşımında zorunlu varlık-mümkün varlık ayrımına dayanırken, Mâturîdî'nin probleme kelâmî bir perspektifle kadîm varlık-hâdis varlık temelinde yaklaştığı görülmektedir. Fârâbî'nin felsefî ve akıl temelli düşüncesi ile Mâturîdî'nin kelâmî bir dille inşâ ettiği akıl-vahiy bütünlüğüne ve dengesine dayanan perspektifi, İslâm düşüncesinin felsefî ve teolojik zenginliğini ve çeşitliliğini göstermesinin yanı sıra, iki ayrı ekolün ontolojik, epistemolojik ve metafizik dünya görüşünü de yansıtmaktadır. Kelâm ve felsefe arasındaki metafizik gerilim ve ayrışmaların Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında Fârâbî ve Mâturîdî örneği üzerinden çözümlenmesi, literatürde önemli bir boşluğu doldurmasının yanında eleştirel bir değerlendirme zemini oluşturması açısından da önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Allah-Âlem ilişkisi; Fârâbî; Sudûr Teorisi; Mâturîdî; Yoktan Yaratma; Hudûs nazariyesi

About the Book

The Relationship Between God and The Universe in al-Fārābī and al-Māturīdī

The problem of the God-universe relationship is one of the fundamental metaphysical issues that has led to intense debates among the schools and traditions of philosophy and kalām in Islamic thought. The aim of this study is to analyze and comparatively examine the approaches of Imām al-Māturīdī—one of the prominent representatives of the kalām tradition—and al-Fārābī—one of the founding figures of Islamic philosophy—regarding the God-universe relationship, in the context of their respective philosophical and theological traditions. Furthermore, the study identifies how al-Fārābī's and al-Māturīdī's conceptions of God shape their understanding of the universe. The scope of the thesis is limited to a comparative analysis of their views within the framework of classical metaphysical and theological sources. A qualitative research method with a critical approach has been employed. Al-Fārābī's works on philosophy and primary texts in al-Māturīdī's field of kalām were primarily utilized. In addition to the classical sources that serve the scope of the thesis, relevant modern literature and secondary sources have also been used. In this respect, the study makes an original contribution to the literature as the first research that directly and comparatively analyzes the perspectives of al-Fārābī and al-Māturīdī on the God-universe relationship. As a philosopher of the Neoplatonic tradition, al-Fārābī argues that the universe necessarily emanated from God through a process of emanation.

In contrast, Imām al-Māturīdī, from the perspective of the hudūth theory, maintains that the universe was created by God's absolute will and power out of nothing. Accordingly, Māturīdī's conception of God—who directly influences the universe with His essence and attributes—reflects the classical kalām understanding of a volitional and purposeful Creator. Al-Fārābī, on the other hand, presents a metaphysical view in which the existence of the universe is necessary and eternal due to its source, and he does not accept the idea of a creation *ex nihilo*. While al-Fārābī addresses the relationship between God and the universe from a

perspective of necessary being and ontological dependence, al-Māturīdī approaches the issue from a theological standpoint, emphasizing the contingency and created nature of the universe. Al-Fārābī's philosophical framework is shaped by reason and metaphysical principles, whereas al-Māturīdī constructs his kalām approach in a language that integrates reason and revelation. The thesis reflects the richness and diversity of classical Islamic thought, particularly regarding the metaphysical tensions and distinctions between kalām and philosophy. Resolving the God-universe relationship through the examples of al-Fārābī and al-Māturīdī contributes both to the understanding of the classical intellectual background and to a critical evaluation of its contemporary significance.

Keywords: God-universe relationship; al-Fārābī; Theory of Emanation; al-Māturīdī; Creation ex nihilo; Theory of Hudūth

TAKDİM

İslâm düşünce geleneği kendi içerisinde farklı alanlarda tesis edilmiş ve geliştirilmiş birçok düşünce ekolünü bünyesinde barındırır. Varlık hakkında küllî olarak araştırma yapma iddiasında bulunan düşünce ekolleri arasında üç büyük düşünce geleneği karşımıza çıkmaktadır. İslâm düşünce tarihinde bu disiplinler kelâm, felsefe ve tasavvuf olmak üzere üç ana gelenekten oluşur. Müslümanlar, Hz. Peygamber'in ahirete irtihali sonrasında karşı karşıya kaldıkları inançsal sorunlar karşısında bağlı buldukları dinî zemin üzerinde hayatı siyasî, toplumsal, kültürel ve fikrî sâiklerle Kur'ân ve Sünnet ışığında yeniden inşâ etme sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Çekirdeğini tevhid inancının oluşturduğu bir zemin üzerinde yürüten Müslüman âlimler, akıl-vahiy uyumuna dayalı çeşitli düşünce biçimleri geliştirmişlerdir. Kur'ân ve Sünnet üzerinden hayatı teorik ve pratik olarak şekillendirme ve yaşama gayesi akıl ile vahiy arasındaki uyuma dayanan bütüncül bir düşünce sisteminde kendisini göstermiştir. Varlık, bilgi ve değer alanında, Tanrı-âlem ilişkisi ve Tanrı-insan ilişkisi hakkında yürütülen teorik çalışmalar, varlığın bütününe ilişkin idrakin geliştirilmesi, insan yaşamının açıklanması ve anlamlandırılması noktasında bizlere zengin bir düşünce mirası bırakmıştır. İslâm dini dört halife, Emeviler ve Abbâsîler dönemlerinde hızlı bir şekilde dünyanın büyük bir bölümüne yayılıp hâkim olmuştur. İslâmiyet'in hâkimiyet kurduğu bu bölgeler arasında Helenistik kültürün etkisini gösterdiği Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika gibi bölgelerin yanı sıra, Sâsânî kültürünün yaşandığı İran gibi havzalar da yer almaktadır. Abbâsîler döneminde yoğun tercüme hareketleriyle birlikte İslâm düşüncesine köklü bir şekilde aktarılan kadîm bilim ve felsefe eserleri, İslâm medeniyet havzasında yeniden yaşama ve incelenme imkânına kavuşmuştur. İçerisinde birçok din, inanış, medeniyet, dil ve kültürün yer aldığı kozmo-

polit bir dünyada özgüvenle yürütölen çalıřmalar, hiç kuřkusuz İřlām dūřüncesinin teřekköl ve geliřiminde önemli merhalelerin kat edilmesine imkân saęlamıřtır.

İřlām dūřünce tarihinde Ebū Nasr el-Fārābī (ö. 339/950) ve Ebū Mansūr el-Māturīdī'nin (ö. 333/944) özgün ve kurucu bir yönü vardır. Dūřünce tarihindeki konumu ve önemi, fikirleri, öęrencileri ve eserleri yoluyla açıęa çıkan bu iki Türk dūřünürü Orta Asya'da aynı zaman diliminde yařamıřlardır. İřlām dünya-sında Muallim-i Sānī (İkinci Öęretmen), Batı'da ise Alfarabius olarak anılan Fārābī, İřlām felsefesinin önde gelen bir filozofudur. Muallim-i Sānī olarak anılmasının asıl sebebi, İřlām dünyasında Aristo mantıęını bütöün bölümleriyle felsefi müfredata yerleřtirmesine baęlanır. Fārābī, dūřünce dünyasında uyguladıęı yöntem, kullandıęı terminoloji ve kurduęu metafizik sistem açısından İřlām felsefesini temellendirip geliřtiren, ādeta onu yeni bařtan kuran öncü bir filozoftur. Māturīdiyye mezhebinin kurucusu olan kelāmcı, müfessir ve fakih kimlięiyle tanınan Ebū Mansūr el-Māturīdī ise; Sünnī kelāmın kurucu dūřünürlerindedir. Hanefī mezhebine mensup olan Māturīdī, İmām-ı Āzam Ebū Hanīfe'nin (ö.150/767) kelām alanında ortaya koyduęu dūřünceleri geliřtirmesi, Ebū Hanīfe'nin çerçevesini çizdięi akīdeleri kelām metodunu kullanarak eserleri yoluyla güçlü bir řekilde temellendirmesiyle Māturīdiyye mezhebinin tesis ve teřekkölünü saęlamıřtır. Hanefi-Māturīdī geleneęin tesis ve teřekkölü ile birlikte, akıl-nakil bütönlüęüne ve uyumuna dayanan bu dūřünce sistemi, Müslömanların büyük bir çoęunluęunu kendisine baęlamayı bařarmıřtır. Fārābī'nin felsefi ve akıl merkezli yaklařımı ile Māturīdī'nin akıl-vahiy bütönlüęüne dayanan kelāmī perspektifi, İřlām dūřüncesinin felsefi ve teolojik anlamda zenginlięini ve çeřitlilięini yansıtmaktadır.

İřlām dūřüncesinde kelām, felsefe ve tasavvuf ekollerinin üzerinde dūřünce ürettięi, teoriler geliřtirdięi en köklü tartıřma konularından birisi, hiç kuřkusuz Allah-ālem iliřkisidir. Bu me-

sele, metafizik problemler yanında varlık anlayışı bağlamında ontolojiden, epistemolojiye; Tanrı tasavvuru ve toplum düzeni bağlamında ise ahlâktan siyasete dek uzanan kuşatıcı bir mâhiyete sahiptir. Tanrı ile evren arasındaki ilişki biçimi, bir özne olarak insanın Tanrı tasavvurunu, insanın âlem içindeki konumunu, varlık ve bilgi anlayışını da belirlemektedir. Bu bağlamda Allah-âlem ilişkisi konusu kelâm, felsefe ve tasavvuf ekollerinin temel meselelerinden biri olmuştur. Nitekim bu mevzu, İslâm düşüncesinde etkin bir konumda bulunan muhtelif ekollerin meselelere yaklaşım biçimlerini, ürettikleri teorileri ve uyguladıkları yöntemleri yansıtmak suretiyle birçok tartışmaya sahne olan temel problemlerden birisi olarak telakki edilir. Allah-âlem ilişkisi konusunda şu sorular büyük öneme sahiptir: Tanrı ile evren arasında nasıl bir ilişki vardır? Tanrı evreni hammadresiyle birlikte yoktan mı yaratmıştır? Yoksa evren Tanrı'dan sudûr teorisinde olduğu gibi taşarak (feyz) mı var olmuştur? Tanrı'nın yaratmasının mâhiyeti nasıl açıklanabilir? Evren Tanrı'yla birlikte ezeli midir yoksa hâdis midir? Bu gibi sorular kapsamında kelâm ve felsefe disiplinlerinin söz konusu problemi çözümlemeye çalıştıkları, üzerine farklı teoriler geliştirdikleri görülmektedir. İslâm düşünce tarihinde Mâturîdiyye mezhebinin kurucu önderi olan Mâturîdî, Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında yoktan yaratma nazariyesini savunurken, İslâm felsefesinin öncü ve kurucu isimlerinden Fârâbî ise Yeni Eflatuncu felsefe geleneğinden tevarüs ettiği sudûr teorisini benimsemiştir.

Fârâbî, sudûr teorisini bağlamında bütün mümkünlerin Tanrı'nın varlığından ezeli ve zorunlu olarak çıktığını ifade eder. Buna göre Tanrı'nın varlığı ile âlemin varlığı arasında zaman bakımından değil de, zât bakımından bir öncelik-sonralık ilişkisi bulunmaktadır. Burada kelâmcıların ve filozofların Allah tasavvurlarının âlem anlayışlarına ve evrende var olanlar arasında olup bitenleri açıklama modellerine yansıdığı görülmektedir. Mâturîdî'nin düşüncesinde ise yalnızca Allah kadîmdir ve için-

dekilerle birlikte bütün âlem hâdistir. Dolayısıyla âlem Allah'ın kudreti ve iradesiyle dilediği bir zamanda ve mekânda yoktan yaratılmıştır. Allah'tan başka kadîm bir varlık ise asla düşünülemez. Bu noktada Mâtürîdî'nin Allah-âlem ayrımı üzerinden kadîm varlık-hâdis varlık düşüncesine geçmekte olduğu görülmektedir. Onun tasavvuruna göre Allah âlem üzerinde kâdir-i muhtârdır ve âlem hakkında yoktan yaratma ilkesi vazgeçilmez bir esastır. Nitekim yoktan yaratma ilkesi bütün kelâm geleneğinin üzerinde ittifak ettiği bir esastır. Böylece Allah'ın fiili olarak âlem, yoktan yaratılmış bir varlık (mahlûk) konumundadır. Âlemin varlığının başlangıcı ve sonu ise kudretinin ve hikmetinin sınırı bulunmayan müdebbir bir yaratıcıya bağımlı kılınmaktadır.

İmam Mâtürîdî'nin varlık anlayışı, onun, kendisiyle Allah-âlem ilişkisini temellendirdiği kadîm-hâdis ayrımına dayanır. Bu temel ayrım, Mâtürîdî'nin felsefî akımların, özellikle de Dehriye'nin ve filozofların 'âlemin ezeliyeti' iddialarını reddetmesinin zeminini oluşturur. Bu çerçevede Mâtürîdî'nin âlemin fiziksel yapısını açıklarken atomcu (cevherci) mu yoksa arazcı mı olduğu konusunu kesin hatlarla belirlemek zor olsa da, eldeki veriler onun araz teorisine daha yakın bir konumda durduğunu ve onun bu konudaki asıl amacının teolojik olduğunu göstermektedir. Önde gelen bir Mâtürîdî kelâmcısı olan Ebü'l-Muîn en-Neseffî (ö. 508/1115), Mâtürîdî'nin günümüze ulaşmayan *Kitabu'l-Makâlât* isimli eserinde, âlemin bütünüyle arazlardan oluştuğu görüşünün "biraz daha tercihe şayan olduğunu" aktarmıştır. Araz teorisine yakın durmasına rağmen Mâtürîdî'nin atomculuk karşıtı bir kelâmcı olarak nitelendirilmesi de pek mümkün değildir. O, maddenin sonsuzca bölünebileceği fikrini reddeder, çünkü bu durum âlemin sonradan yaratılmış (hâdis) olduğu ilkesiyle çelişir. Mâtürîdî için bu fiziksel teorilerdeki asıl amaç, âlemin, ister cevher, isterse araz olsun hangi temel parçacıktan oluştuğunu kesin olarak belirlemekten ziyade, âlemin sonlu, sınırlı, parçalardan oluşan ve dolayısıyla hâdis bir yapıya sahip olduğunu

ispatlamaktır. İster atomlardan isterse arazlardan oluşsun, âlemin parçalardan müteşekkil olması, onun ezeli olamayacağını ve bir yaratıcıya muhtaç olduğunu gösterir. Bu nedenle İmam Mâtürîdî, bu tür fiziksel tartışmaları, dinin temel ilkeleri (usu-lü'd-dîn) açısından ikincil düzeyde görmüştür. Nitekim Neseffî, Mâtürîdî'nin bu konuda kesin hüküm vermektan kaçınarak, “*Bu konuda susmak daha uygundur. Çünkü bunu bilmemenin bir farzı terk etmek olduğuna dair bir şey bilmiyoruz*” diye söylediğini aktarır. Mâtürîdî'nin varlık anlayışı teolojik hedeflerle şekillenir. Onun âlemin fiziksel yapısı konusunda doğrudan bir “atomcu” olduğu söylenemez; aksine, âlemin arazlardan oluştuğu görüşüne daha sıcak baktığı anlaşılmaktadır. Ancak onun için bu konu, âlemin sonradan yaratıldığını (hudûs) ve mutlak bir yaratıcıya muhtaç olduğunu kanıtlama ve temellendirme amacına hizmet eden bir araçtır (vesâil).

Mâtürîdî'ye göre Allah'ı tanımının ve O'nun âlemlle ilişkisini doğru anlamının yolu, O'nun sıfatlarını bilmekten geçer. Sıfatlar, O'nun mutlak kemâlini ve yetkinliğini ifade eder. Bir kelâmcı olarak Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde Allah-âlem ilişkisi ilâhî sıfatların işlevi ve tesiri üzerinden kurulmaktadır. Allah'ın sıfatları konusu kelâm ilminde merkezi bir öneme sahiptir. Mâtürîdî'nin meselelere Allah'ın zâtını tüm noksan sıfatlardan tenzih eden bir hassasiyet içinde yaklaştığı görülmektedir. Onun sıfat anlayışı, kendisinden derinlemesine etkilendiği İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin düşünceleriyle örtüşmektedir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin tespit ettiği ve eserlerinde özlü bir şekilde dile getirdiği itikadî prensipler, başta Mâtürîdî olmak üzere kendisinden sonra gelen bütün Hanefî-Mâtürîdî geleneği derinlemesine etkilemiştir. Buna göre Allah'ın bütün sıfatları kendisine özgü anlamıyla eşsizdir. Sıfatların varlığı, tevhide zarar veren bir mâhiyet taşımamaktadır. Allah'ın ister zâtî isterse fiilî olsun bütün sıfatları ezeldir. Allah'ın sıfatları zâtının ne aynıdır ne de gayrıdır. Allah hiçbir sıfatını sonradan edinmiş ve onunla yetkinlik kazanmış

değildir. Mâturîdî Allah'ın sıfatları konusunda Ebû Hanîfe gibi düşünmektedir. Buna göre Allah her türlü noksan sıfatlardan münezze olarak, kâinatı yaratmadan önce hangi hal üzere bulunuyor ise kâinatı yarattıktan sonra da aynı hal üzere bulunur.

Mâturîdî'ye göre, Allah'ın hayat, ilim, kudret, irade, semî', basar, kelâm ve tekvîn (yaratma) gibi tüm sübûtî sıfatları ezelfîdir. Allah, âlemi yaratmadan önce de hâlık (yaratıcı) ve rezzâk-dır (rızkı verici). O, ezelfî sıfatlarını sonradan kazanmamıştır; çünkü bu O'nun zâtında bir değişime ve noksanlığa işaret ederdi. Mâturîdî'nin sıfat anlayışının en özgün yönlerinden biri, yaratmayı ifade eden tekvîn sıfatını diğer sübûtî sıfatlar gibi ezelfî ve zâtî bir sıfat olarak kabul etmiş olmasıdır. Ancak ona göre tekvîn (yaratma sıfatı) ile mükevven (yaratılan şey) tümüyle birbirinden ayrıdır. Sıfatın ezelfî olması, yaratılanın da ezelfî olmasını gerektirmez. Allah, ezelfî olan yaratma sıfatıyla, dilediği varlığı, ilminde ve iradesinde belirlediği zamanda varlık alanına çıkarır. Mâturîdî'nin kelâmî sisteminde Allah-âlem ilişkisini açıklamaya ve anlamlandırmaya yönelik düşüncelerinin oluşumunda dinî nasların ve klâsik kelâm geleneğinin entelektüel yapısının etkisi açıktır.

Fârâbî'nin felsefesinde Tanrı'nın sıfatları, O'nun birliği (tevhid) ve mutlak yetkinliği ilkeleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Fârâbî, Tanrı tasavvurunu geliştirirken O'nun zâtını her türlü noksanlıktan, yaratılmış özelliklerinden ve çokluktan arındırma (tenzih) ilkesini merkeze alır. Bu nedenle, Tanrı'ya atfedilen sıfatların, O'nun zâtından ayrı, ona eklenmiş manalar olmadığını, aksine zâtının kendisi olduğunu savunur. Fârâbî'nin felsefesinde Tanrı, her şeyden önce İlk Mevcut (el-Mevcûdu'l-Evvel) ve İlk Sebep (es-Sebebü'l-Evvel) olarak tanımlanır. O, varlığının bir sebebi, başlangıcı veya sonu olmayan, varlığı kendinden olan yegâne varlıktır. Âlemdaki diğer bütün varlıklar 'mümkün varlık' kategorisindeyken, Tanrı varlığı zorunlu olan ve yokluğu düşünülmemeyen 'zorunlu varlık'tır (vâcibü'l-vücûd). Bu sıfatlar, O'nun

bütün varlıkların nihai kaynağı ve nedeni olduğunu ifade eder. Tanrı, varlığını sürdürmek için başka hiçbir şeye muhtaç olmadığı gibi O'nun varlığı bir gayeye de bağlı değildir. Çünkü bu durum O'nun bir sebebe bağlı olmasını gerektirir ki bu, O'nun İlk Sebep olmasıyla çelişir. Fârâbî'nin Tanrı tasavvuruyla uyumlu olacak şekilde Tanrı'ya felsefî sıfatlar diyebileceğimiz manalar nispet ettiği görülmektedir. Bu kapsamda zorunlu varlık olan Tanrı, birdir (ehad). Bu birlik, sayısal bir birlik değildir; O, parçalara ayrılamayan, bileşik olmayan, mutlak anlamda basit bir varlıktır. Eğer O'nun bir benzeri veya ortağı olsaydı, varlığı tam ve mükemmel olmazdı. Dolayısıyla O'nun birliği, O'nun varlığının mutlak yetkinliğinin bir gereğidir.

Fârâbî'nin felsefesinde Tanrı, mutlak iyidir (hayr-ı mahz). O'nun cevheri sırf iyiliktir ve fiillerinden asla kötülük sâdir olmaz. Âlemdaki her şeyin varlığı ve düzeni, O'nun bu mutlak iyiliğinin bir yansımasıdır. Tanrı cömerttir (cevâd). Âlemin varlığı, Tanrı'nın sonsuz cömertliğinin bir sonucudur. Bütün varlıklar, O'nun cevherinden bir taşma (feyz) ile varlık kazanır. Ancak bu cömertlik, bir amaç veya sonradan kazanılmış bir özellik değildir; O'nun zâtının bir gereğidir. Fârâbî, Tanrı'nın bilgi ve akıl sahibi oluşunu da O'nun zâtıyla özdeş görür. Tanrı, âlimdir (bilien) ve hakîmdir (hikmet sahibi). O, en üstün varlık olarak en üstün bilgiyle kendi zâtını bilir ve bu, hikmetin en yetkin halidir. Fârâbî'ye göre Tanrı haklıdır. Çünkü O, varlık bakımından en yetkin olandır ve aynı zamanda akılla kavranan en temel hakikattir. Fârâbî, Tanrı'nın maddeden tamamen münezzeh olması nedeniyle O'nun cevherinin 'akıl' olduğunu belirtir. O, kendi zâtını bilfiil düşündüğü (aklettiği) için 'âkil' (akleden), yine aklettiği şey kendi zâtı olduğu için de 'ma'kûl' (akledilen) olur. Bu üç sıfat (akıl, âkil, ma'kûl) Tanrı'nın zâtında birdir ve O'nun bölünmez tek bir cevher olduğunu gösterir. Tanrı, en üstün ve en yetkin varlık olduğu için 'cemâl' (güzellik), 'behâ' (görkem) ve 'ziynet' (ihtişam) sahibidir. Bütün güzelliklerin kaynağı, sadece O'dur ve

O'ndaki güzellik, yaratılmışlardaki gibi maddî veya geçici değildir, O'nun zâtının kendisidir. Tanrı, mutlak yetkinliği ve güzelliği sebebiyle kendi zâtını en yüce derecede sever; O, kendi kendine âşıktır. Bu nedenle O, hem "âşik" hem de 'mâşuk'tur (âşik olunan); hem 'seven' hem de 'sevilendir'. Fârâbî, Allah'ın sıfatlarını O'nun mutlak birliği ve basitliği ilkesine zarar vermeyecek şekilde, "*zâtıyla özdeş manalar*" olarak yorumlar. Ona göre, Allah için kullandığımız tüm bu isimler ve sıfatlar, O'nun bölünemez, tek ve en mükemmel varlık olan cevherine işaret eder.

Fârâbî'ye göre Tanrı ile âlem arasında illet-malûl ilişkisi vardır. Tanrı özü (zâtı) gereği zorunlu varlıktır. Âlem ise mümkün varlıktır. Bütün mümkünler âlemi bir bütün olarak kendi başına varlığa gelememekte, varlığını zorunlu bir varlıktan taşarak (feyz) kazanmaktadır. Buna göre Tanrı âlemin fâili ve ilk sebebidir. Fârâbî'nin zorunlu ve mümkün varlık ayrımı üzerinden Tanrı ile evren ilişkisini açıklamaya gayret ettiği görülmektedir. Ona göre âlem Tanrı'nın ezeli cömertliği bağlamında ezeldir. Burada Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında zorunlu varlık olan Tanrı tarafından mümkün varlık kategorisinde bulunan âlemin varlığa getirilişinde, herhangi bir duraklama, fâsıla ve zaman aralığının bulunmadığı düşüncesi karşımıza çıkmaktadır. Âlemin hem mümkün varlık kategorisinde kabul edilmesi hem de ezeli olarak nitelenmesi demek, kozmik düzenin zamanda bir başlangıcının olmaması, Tanrı'nın âlemi ezelden beri zorunlu bir fiili olarak feyz süreciyle varlığa getirmesi demektir. Fârâbî'nin düşünce sisteminde Tanrı, cevheri gereği herhangi bir fâsıla ve duraksama olmaksızın sürekli âleme feyz eden bir varlıktır. Allah'ın âleme önceliği zamansal değil, zâtî bir önceliktir. Bu tasavvurda Tanrı'nın bilgisiyle yaratması özdeş kılınmakta olduğu gibi filozofların kelâmcıların düşüncesinden büsbütün farklı bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğu da görülmektedir. Bütün mevcutlar Tanrı'nın mutlak varlığından sudûr yoluyla taşarak var olmaktadır. Âlemde ilk neden olan Tanrı'dan aşağıya doğru inen belirli

ve düzenli bir nedensellik dizgesi içinde işleyen hiyerarşik bir sistem vardır. Fârâbî'nin metafizik düşüncesine göre varlık hiyerarşisinin en üstünde mutlak, basit ve bölünmeyen bir olarak Tanrı bulunur. Sonra Tanrı ile âlem arasında maddeden ayrık akıllar kendisini gösterir. Nefsler ise cisimler dünyası arasındaki araçlar olarak yer almaktadır. Nitekim Fârâbî'nin düşüncesinde evren, ay üstü ve ay altı âlem olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Ay üstü âlemde olduğu gibi ay altı âlemde de hiyerarşik bir düzen hüküm sürmekte ve bütün mevcutlar kendilerine bahşedilmiş bulunan mertebelerini aşamayacak bir kesinlikte varlığa gelmektedir. Dolayısıyla Fârâbî'nin Tanrı tasavvurunun âlem tasavvuruna doğrudan yansıdığı görülmektedir.

Mâturîdî, bütün fiillerinde hikmet üzere olan fâil-i muhtâr bir Tanrı tasavvuruna sahipken, Fârâbî ise mûcib bi'z-zât bir Tanrı tasavvurunu benimsemiştir. İmam Mâturîdî'nin Tanrı tasavvuru, klasik kelâm geleneğinin Tanrı merkezli temel ilkeleri üzerine inşa edilmiş ve özellikle Allah'ın âlemle ilişkisi ise, sıfatları ve fiilleri üzerinden şekillenmiştir. Mâturîdî, felsefi akımların, özellikle de âlemin ezeliğini savunan Dehriyye ve filozofların görüşlerine karşı, Allah'ın mutlak birliğini (tevhid), yetkinliği ve âlem üzerindeki mutlak egemenliğini savunan bir ulûhiyet anlayışı geliştirmiştir. Mâturîdî'nin varlık anlayışının temeli kadîm varlık-hâdis varlık ayırımına dayanır. Mâturîdî'nin Tanrı tasavvuru, Fârâbî'nin “fiilini zâtı gereği zorunlu olarak yapan” (mûcib bi'z-zât) Tanrı anlayışından keskin bir şekilde ayrılık gösterir. Allah, âlemi mutlak iradesi ve kudretiyle yoktan yaratmıştır. O'nun fiilleri, bir zorunlulukla (tab'an) veya doğasının bir gereği olarak değil, hür seçimine ve hikmetine dayanır. Mâturîdî, Fârâbî'nin sudûr teorisini ve âlemin Tanrı'dan zorunlu olarak taşıdığı fikrini, Allah'ın iradesini ve kudretini sınırlandırdığı gerekçesiyle reddeder. Allah, müdebbirdir, âlemi önce yaratıp daha sonra kendi haline bırakmamıştır; aksine her an âlem üzerinde doğrudan tasarruf sahibidir. Âlemdeki düzen, süreklilik ve

sebe-sonuç ilişkileri, O'nun 'yönetim planına' (tedbir) ve süreklili yaratma eylemine bağlıdır. O, âlemlerin Rabbi'dir ve her şey O'nun emri altındadır.

Mâturîdî'nin kelâm sisteminde hikmet kavramı merkezî bir öneme sahiptir. Allah'ın bütün fiilleri bir hikmete dayanır; O, asla anlamsız, amaçsız ve abes bir işle iştigal etmez. Âlemdeki düzen, her şeyin yerli yerine konulması ve yaratılıştaki gayelilik; O'nun mutlak hikmetinin bir yansımasıdır. Fârâbî'nin aksine Mâturîdî, hayır gibi şerrin de yaratıcısının Allah olduğunu kabul eder. Ancak şerri yaratmak, asla şerîr (kötü) olmak veya kötülüğe razı olmak anlamına gelmez. Allah, evrende imtihan, ibret alma, iyiliğin değerini bilme gibi çeşitli hikmetlere dayanarak kötülükleri ve zararlı şeyleri de yaratmıştır. Bu durum, O'nun adaletine ve mutlak iyi oluşuna hiçbir zaman zarar vermez. Mâturîdî'nin Tanrı tasavvuru, Kur'ân ve Sünnet temelinde geliştirilen, akıl ile desteklenen, tevhid ve tenzih ilkelerine sıkı sıkıya bağlı teistik bir kelâmî perspektifi yansıtır. Bu tasavvurda Allah; âlemden tamamen ayrı, ezeli sıfatlarıyla mutlak kudret ve irade sahibi, fiillerinde hikmetle hareket eden, âlemlerle her an doğrudan ilişki içinde olan aktif, muhtâr ve yöneten bir yaratıcıdır.

Fârâbî ve Mâturîdî'nin nedensellik anlayışları, onların felsefî ve kelâmî paradigmalarından köklenen temel bir farklılığı yansıtan en belirgin düşünce ayrılıklarından biridir. Bu ayrılık, iki düşünürün Tanrı'nın fiilleri, âlemin işleyişi ve sebeplerin rolü hakkındaki ön kabullerinden kaynaklanır. Fârâbî'nin nedensellik tasavvuru, Meşşâî felsefe ve Yeni Eflatunculuk geleneği içinde şekillenir. Fârâbî'ye göre Tanrı'nın ay altı âleme tesiri doğrudan gerçekleşmez. Âlem, İlk Neden'den başlayarak aşağıya doğru inen zorunlu bir nedensellik zinciriyle işler. Yaratılış, Tanrı'dan başlayıp 'ikinciler' olarak adlandırılan ayrık akıllar ve semavî cisimler aracılığıyla hiyerarşik bir düzen içinde gerçekleşir. Bu sistemde her bir varlık, kendisinden üstte olanın bir sonucu (ma'lûl) ve kendisinden alttakinin ise bir nedeni (illet)

konumundadır. Faal akıl ve onun gibi diğer aracı nedenler, fizik dünya ile metafizik dünya arasında köprü kurarak nedensel etkinliği ve devamlılığını sağlar. Fârâbî, Aristoteles'in maddî, sûfî, fâil ve gaî olarak tavsif ettiği dört neden öğretisini kabul eder. Ay altı âlemdeki fiziksel nesnelere işleyişi, bu dört nedenin etkin olduğu, belirli bir amaçlılık ve düzen içinde işleyen bir tabiat yasasına tabidir. Fârâbî nedensellik anlayışını geliştirirken, âlemin İlk Neden'den başlayarak aşağıya doğru inen zorunlu bir nedensellik zinciriyle işleyen kozmik bir düzen olduğu fikrini savunduğu için, sudûr teorisi çerçevesinde "ılımlı *determinist bir perspektif*"e sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Mâturîdî, kelâm geleneğinin temel ilkeleri doğrultusunda, Allah'ın mutlak iradesini ve kudretini merkeze alan bir nedensellik anlayışı geliştirir. Mâturîdî'nin sisteminde Allah, fâil-i muhtâr, yani fiillerini mutlak iradesi ve seçimiyle yapandır. O, filozofların savunduğu gibi âlemin 'illeti' veya doğası gereği zorunlu olarak yaratan bir varlık değildir. Allah'ın fiilleri 'tab'an' (doğası gereği) değil, hikmet ve irade ile gerçekleşir. Bu yüzden Mâturîdî, Tanrı'nın "illet" olarak isimlendirilmesini, O'nun iradesini kısıtladığı ve âlemin ezeliğine yol açtığı gerekçesiyle reddeder. Mâturîdî'ye göre tabiatta gözlemlediğimiz sebep-sonuç ilişkileri gerçektir, fakat sebeplerin kendilerinde zorunlu bir yaratma gücü yoktur. Sebepler, Allah'ın âlemde yarattığı düzenin ve hikmetin bir parçası olup, "istenilen hedefe kendisiyle ulaşılan bir vasıta (vesile)" konumundadırlar. Sebeplerin kendilerinde etki üretme gücü yoktur; onlar, sadece Allah'ın yaratmasının gerçekleştiği 'vesileler' veya 'vasıtalar'ıdır. Âlemde gözlemlenen düzen ve süreklilik, Allah'ın 'âdeti' veya 'sünnetullah' olarak adlandırılan sürekli yaratmasının bir sonucudur. Allah dilediği zaman, peygamberlerini desteklemek için bu 'âdetini' askıya alabilir ve sebepler olmaksızın sonuçları yaratabilir. Peygamberlerin izhar ettiği mucizeler, sebeplerin zorunlu olmadığını ve evrende gerçek fâilin yalnızca Allah olduğunu gösteren en açık delildir.

Dolayısıyla Mâturîdî'nin hikmet merkezli “*vesileci bir nedensellik anlayışı*”na sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Müellif, bu eserinde İslâm felsefesinin öncü filozofu Fârâbî ile Mâturîdîlik kelâm geleneğinin kurucu ismi Mâturîdî'nin Allah-âlem ilişkisine dair düşüncelerini karşılaştırmalı olarak analiz etmiş ve değerlendirmiştir. Her iki düşünür de kendi dönemlerinde olduğu gibi kendilerinden sonra da asırlarca İslâm düşüncesine engin ve zengin düşünceleriyle damgalarını vuran önde gelen şahsiyetlerdir. Her iki düşünürün felsefî ve kelâmî disiplinlerin temel tartışmalarını kendilerine özgü olarak belirlenmiş kurucu ilkelerle yürüttükleri ve besledikleri açıktır. Fârâbî'nin felsefî sisteminde bu kurucu ilkeler; zorunlu varlık-mümkün varlık ayrımı, madde-sûret ilişkisi, sudûr teorisi gibi modeller etrafında şekillenirken, Mâturîdî'nin kelâmî düşünce sisteminde ise bu kurucu ilkeler; kadîm varlık-hâdis varlık ayrımı, cevher-araz ilişkisi ve hudûs nazariyesi gibi esaslar ışığında inşa edilmiştir. Bu yönüyle de müellifin, İslâm düşüncesinin iki ana damarının kurucu isminin ve öncü şahsiyetinin Tanrı-âlem ilişkisine yönelik öğretilerini mukayeseli bir şekilde analiz etmesiyle literatürde değerli ve özgün bir çalışma ortaya çıkmıştır. Müellifin felsefe ve kelâm ekollerinin Tanrı-âlem ilişkisi meselesine yaklaşım biçimlerini ve beslendikleri kaynakları dikkate alarak birincil kaynaklar eliyle problemi çok yönlü ve karşılaştırmalı olarak incelediği görülmektedir. Literatürde Fârâbî ve Mâturîdî'yi Tanrı-âlem ilişkisi özelinde doğrudan mukayeseli olarak inceleyen bir çalışmanın eksikliğinin görüldüğü bir zamanda böylesi bir eserde her iki düşünürün Tanrı-âlem ilişkisine dair öğretilerinin birlikte kaleme alınmış olması, literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaya yönelik kayda değer bir adımdır. Müellifin problemi incelerken Platon, Aristoteles, Plotinos, Galenos, Fârâbî ve İbn Rüşd gibi birçok filozofun düşüncelerini gerek felsefî gerekse kelâmî bir açıdan eleştiriye tabi tuttuğu görülmektedir. Dolayısıyla müellifin büyük bir emek mahsulü olan bu araştırmasında filozof ve

kelâmcıların düşüncelerini salt aktarma/nakil ve tespitle yetinmediği ve gerekli görülen yerlerde eleştiri ve değerlendirmelere gitmekten çekinmediği de dikkati çekmektedir.

Çalışmanın bütünü incelendiğinde eseri ön plana çıkaran birçok unsur göze çarpmaktadır. Her şeyden önce, çalışma İslâm felsefesi ve kelâmını Allah-âlem ilişkisi bağlamında mukayeseli bir şekilde eleştirel bir zeminde ele almaktadır. İki farklı metafizik paradigmayı ve onlara ait kavramları çözümlemekte ve şimdiye kadar literatürde göze çarpan bir boşluğu karşılaştırmalı bir şekilde analiz ederek doldurmaktadır. Klasik metinlerle çağdaş dünyada süregelen metafizik tartışmaları zaman zaman bir arada buluşturmakta, kuşaklar arası eleştirel ve zengin bir tartışma zemininin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca müellif, İslâm düşüncesinin tarihi serencamı içinde yer alan aynı yüzyılda yaşamış önde gelen iki düşünürün felsefi ve kelâmi sistemini Tanrı-âlem ilişkisi üzerinden günümüz insanına tanıtma becerisini ve geçmişin düşünce mirasını günümüz insanının istifade etmesine yönelik olarak etkili bir şekilde sunma başarısını göstermektedir. Bu kitap araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı, İslâm düşüncesine ilgi duyan ve merak besleyen okuyucular için istifade edilebilecek bir özelliğe ve müstesna bir konuma sahiptir. Ayrıca ilgili eser, ilim yolunda büyük bir azim, sebat ve iştiaqla ilerleyen yüksek lisans ve doktora öğrencilerimden oluşan “*Kelâm Atölyesi*”nde zaman zaman tahlil ve tenkide tabi tutularak gözden geçirilmiş ve öylece daha nitelikli ve daha mükemmel olarak hazırlanma imkânına kavuşmuştur. Danışmanlığını yaptığım Mehmet DEMİR tarafından kaleme alınmış olan bu eser, yüksek lisans tezi olmasına rağmen son derece bilimsel usûllerle hazırlanmış özgün bir çalışmadır. Kitabın Allah-âlem ilişkisi konusunda Fârâbî ve Mâtürîdî ekseninde yapılacak çalışmalarda göz önünde bulundurulması ve müracaat edilmesi gereken özgün ve bilimsel bir araştırma ürünü olduğunu söylememiz mümkündür.

Çalışma İslâm düşünce tarihinde kelâm ve felsefe alanında araştırmacılara ışık tutabilecek mahiyette olup, günümüz fizik ve metafizik problemlerine çözüm arayışlarına katkıda bulunabilecek bir eser olarak, geçmişin ilmi mirasına ve klasik metinlerine yönelik ilgiyi ve farkındalığı artıracak nitelik ve özgünlüğe sahiptir. Takdimini yaptığım, “*Fârâbî ve Mâturîdî’de Allah-âlem İlişkisi*” adlı kitabın düşünce dünyamızı ve ufukumuzu zenginleştirmesini, bu alanda yapılacak ilmî faaliyetlere ve araştırmalara yön vermesini, ilim camiasında faydalı ve semereli yeni çalışmaların yapılmasına vesile olmasını diliyorum. Bu vesileyle müellif Mehmet DEMİR’i ve eseri yayınlamaya layık gören ve basımını gerçekleştiren Fecr Yayınları’nı en içten dileklerle tebrik ediyorum. Aynı zamanda eseri başından sonuna kadar titiz ve dakik bir şekilde okumak ve önemli katkılarda bulunmak suretiyle editörlüğünü üstlenen Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ’a da teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Prof. Dr. Fethi Kerim KAZANÇ

ÖN SÖZ ve TEŞEKKÜR

Allah-âlem ilişki problemi insanlık tarihi boyunca gerek dinî, gerekse kelâmî ve felsefî bağlamda üzerinde düşünce üretilen, çeşitli tartışmalara neden olan konulardan birisidir. Çalışmamızda bu minvalde kelim ve felsefenin iki kurucu ismi Allah-âlem ilişkisi açısından mukayeseli bir şekilde incelenmiştir. Tezimizde; İslâm felsefesinin kurucu ismi olan ve müslümanların gerçek filozofu (feylesûf el-müslimîn bi'l-hakîka) el-muallim es-sânî (ikinci öğretmen) olarak anılan Fârâbî ile kelâm geleneğinde Mâtûrîdiyye mezhebinin kurucusu olan ve ehl-i sünnetin reisi (reisü Ehli's-Sünne), kelâmcıların önderi (imâmü'l-mütekellimîn) olarak anılan İmâm Mâtûrîdî'nin, Allah-âlem ilişkisine yönelik yaklaşımlarını, mensup oldukları felsefe ve kelâm ekolleri bağlamında analiz ederek, karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koyduk. Fârâbî'nin ve Mâtûrîdî'nin Allah tasavvurlarının âlem anlayışlarına nasıl yansıdığını tespit ettik.

Çalışmamız, giriş, üç ana bölüm ve sonuç bölümü olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında, araştırmanın problem durumu, araştırmanın amacı ve önemi, araştırmanın kapsam ve sınırlılıkları, araştırmanın yöntemi, araştırmanın literatürü gibi başlıklara yer verilmiştir. İkinci bölümde, Fârâbî'nin Allah ve âlem üzerine düşüncelerine yer verilmiştir. Onun felsefî eserleri üzerinden aslına sadık bir Fârâbî sistemi ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde, Mâtûrîdî'nin Allah-âlem ilişkisine yönelik kelâmî düşünceleri birinci el kaynaklar üzerinden ortaya konulmuştur. Dördüncü bölümde, Fârâbî ve Mâtûrîdî'nin Allah-âlem ilişkisine yönelik düşünceleri mukayeseli bir şekilde değerlendirilmiş ve eleştirel bir dille analiz edilmiştir. Sonuç kısmında ise felsefe ve kelâm geleneğinin iki kurucu düşünürünün Allah-âlem ilişkisine yönelik düşüncelerine dair vardığımız sonuçlar ortaya konulmuştur.

Fârâbî'nin felsefî ve akıl temelli düşüncesi ile Mâturîdî'nin kelâmî bir dille inşâ ettiği akıl-vahiy bütünlüğüne dayanan perspektifi, İslâm düşüncesinin teolojik zenginliğini ve çeşitliliğini göstermesinin yanında iki ayrı ekolün ontolojik ve epistemolojik dünya görüşünü de yansıtmaktadır. Kelâm ve felsefe arasındaki metafizik gerilim ve ayrımların Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında Fârâbî ve Mâturîdî örneklği üzerinden çözümlenmesi, literatürde önemli bir boşluğu doldurmasının yanında eleştirel bir değerlendirme zemini kurması açısından da önem taşımaktadır.

Çalışmanın arzu ettiğimiz noktaya gelmesi için bize her türlü desteği veren, tezi satır satır okuyup analiz eden ve kıymetli eleştirileriyle yol gösteren değerli danışmanım Prof. Dr. Fethi Kerim Kazanç'a teşekkürlerimi bir borç bilirim. Felsefî yetkinliğiyle tezime yön veren Prof. Dr. Fatih Toktaş'a, eleştiri ve katkılarından dolayı değerli jüri üyeleri Doç. Dr. Rıza Korkmazgöz ve Doç. Dr. Muzaffer Barlak hocalarıma teşekkür ederim. Müzakerelerde bulunup tavsiyelerinden ve yönlendirmelerinden istifade ettiğim Dr. Serkan Demirkan'a, dostum Ahmet Ateş'e, kelâm atölyesindeki tüm arkadaşlarıma, tez süresi boyunca bana desteğini esirgemeyen eşim Bircan DEMİR'e ve çocuklarıma çok teşekkür ederim. Başarıyı veren Allah'tır. O ne güzel sahip ve ne güzel vekildir...

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	ix
ÖN SÖZ ve TEŞEKKÜR	xxiii
SİMGELER ve KISALTMALAR	xxvii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Problem Durumu	1
1.2. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Özgün Değeri	2
1.3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	3
1.4. Araştırmanın Yöntemi	4
1.5. Araştırmanın Literatürü	6
2. FÂRÂBÎ'DE ALLAH ve ÂLEM İLİŞKİSİ	9
2.1. Fârâbî'nin Varlık Anlayışı	9
2.1.1. Varlık Kavramı	9
2.1.2. Varlık-Mâhiyet Ayrımı	12
2.1.3. Vâcip, Mümkün ve Mümteni Varlık	16
2.2. Fârâbî'de Âlemin Yaratılması ve Feyz	19
2.2.1. Heyûla	19
2.2.2. Madde ve Sûret	22
2.2.3. Sudûr Teorisi ve Yaratma	26
2.3. Fârâbî'de Allah Tasavvuru	41
2.3.1. Fârâbî'nin Felsefesinde Tanrı'nın Varlığı	44
2.3.1.1. İlk Sebep Delili	46
2.3.1.2. İmkân Delili	48
2.3.1.3. İnâyet Delili	49
2.3.1.4. Ekmel Varlık Delili	51
2.3.2. Fârâbî'de Allah'ı Bilme (Ma'rifetullah)	53
2.3.3. Allah'ın Sıfatları	56
2.3.3.1. Evvel, İlk Mevcut, İlk Sebep, Zorunlu Varlık	56
2.3.3.3. Âlim, Hakîm, Hak	62
2.3.3.4. Akıl, Âkil ve Ma'kûl	64
2.3.3.5. İlk Sevilen, Âşık ve Mâşuk	65
2.3.3.6. Azamet, Celâl ve Mecd	67

3. MÂTURÎDÎ'DE ALLAH ve ÂLEM İLİŞKİSİ	73
3.1. Mâturîdî Öncesi Kelâmcılarda Varlık Anlayışları	73
3.2. Mâturîdî'nin Varlık Anlayışı	86
3.2.1. Kadîm Varlık-Hâdis Varlık	100
3.2.2. Varlık-Şey'iyet İlişkisi	103
3.3. Mâturîdî'de Âlemin Yaratılması	108
3.3.1. Ayn, Cevher ve Araz	108
3.3.2. Cisim, Adem ve Şey Kavramları	114
3.4. Mâturîdî'de Allah Tasavvuru	120
3.4.1. Mâturîdî'de Allah'ı Bilme (Mâ'rifetullah)	121
3.4.2. Allah'ın Varlığı ve Birliğinin Delilleri	132
3.4.3. Allah'ın Sıfatları	143
4. FÂRÂBÎ ve MÂTURÎDÎ'DE ALLAH ve ÂLEM ANLAYIŞININ MUKAYESESİ	153
4.1. Allah Tasavvuru	154
4.2. Âlem Anlayışı	160
4.3. Hudûs Nazariyesi, Sûdur Teorisi ve Süreklilik	166
4.4. İlâhî Hikmet, İnâyet ve Kötülük Problemi	178
4.5. Nedensellik Tasavvuru	192
SONUÇ	215
KAYNAKLAR	225
DİZİN	235

SİMGELER ve KISALTMALAR

- Bkz. : Bakınız
Çev. : Çeviren
DİA : Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed. : Editör
Haz. : Hazırlayan
s. : Sayfa numarası
ss. : Sayfalar arası
trc. : Tercüme eden
terc. : Tercüme
v.d. : Ve diğerleri
yay. : Yayınları

